

HALINA KAMIŃSKA

CECHY FONETYCZNE JĘZYKA PONTANUSA

Mały Katechizm Lutra w przekładzie Pontanusa (inaczej Mostnika lub Brückman-na) miał trzy wydania. Ukazał się w latach 1643, 1758 i 1828. Tytuły kolejnych edycji nie są identyczne :

1. *In nomine Jesu. Parvus Catechismus D. Martini Lutheri Germanica [sic] Vandalicus. Der kleine Catechismus D. Martini Lutheri |Deutsch vnnnd Wendisch gegen einander gesetzt| Mit anhang der Sieben Bußpsalmen König Davids. Mały Catechism D. Marciná Lutherá Niemiecko-Wándalski ábo Słowięski |to jestá z Niemieckiego języká w Słowięski wystáwion y ná jáwnose wydan| z Przydatkiem Siedm Psálmow Pokutnych krolá Dawida y inszych Potrzebnych rzeczy : osobliwie Historiy Passiy nászego Páná Jezusa według Ewángelistá Mattheuszá |y niektórych Piesn duchownych. Drukowany w Gdańsku przez Jerzego Rhetá| Roku Páńskiego 1643.*

2. *Mály Kátechism Doct. Marčíná Lutrá zńiemieckiego Języká w słowięski wystáwiony przez Michála Pontaná, Slugę słowa Bożego w Smoldzyńie Roku Panskiego 1643. Nowa Edycya z Przydatkiem niektórych Pytań Nauki Chrześcianańskiej, w Gdańsku Drukował Godfryd Hártman Roku 1758.*

3. *Wörtlicher Abdruck des durch Michael Pontanus ins Kaschubische oder (wie er es nennt) Slowenische übersetzten kleinen Katechismus Lutheri mit einigen Anmerkungen begleitet von Mrongovius. Stettin 1828. Bei Friedrich Heinrich Morin.*

Czwarte, fototypiczne wydanie sporządzono w r. 1958 w Niemczech.¹

Autor tłumaczenia, Michał Pontanus (ur. najprawdopodobniej 1583, zm. 1654), pochodził ze Słupska. Wiele lat swego życia spędził w Smoldzinie na Pomorzu, gdzie był ewangelickim pastorem.²

Pierwodruk *Malego Katechizmu* Pontanusa z r. 1643 jest częścią składową klocka. Razem z *Katechizmem* opracowano anonimową *Pasję* z r. 1643, wydaną przez tę samą co i *Katechizm* oficynę drukarską Jerzego Rhetego

¹ M. Pontanus, *Der kleine Catechismus D. Martini Lutheri Deutsch vnnnd Wendisch gegen einander gesetzt Mit anhang der Sieben Bußpsalmen König Davids*, Danzig 1643, und *Passionsgeschichte*. Danzig 1643. Nachdruck besorgt von Reinhold Olesch. Böhlau Verlag Köln, Graz 1958.

² Co do biografii Pontanusa zob. H. Kamińska, *O Michale Pontanusie*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie”, (1970), z. 5/8, s. 123-131 oraz T. Bol-duan, Michał Mostnik i księżna Anna, „Kaszëbë” V (1961), nr 24, s. 2-3.

w Gdańsku³, oraz anonimowy, pisany ręcznie, tzw. Dodatek do Pontanusa nie będący rękopisem żadnej z wyżej wymienionych części klocka. Są to pytania dodatkowe o wierze zapisane prawdopodobnie w r. 1675.⁴

Druga edycja zabytku z r. 1758 różni się od pierwodruku nie tylko językiem, lecz także zawartością. Do redakcji tej włączono wspomniany anonimowy rękopis i potraktowano go jako integralną część *Katechizmu* Pontanusa, nie przedrukowano zaś psalmów oraz rozdziałów dotyczących sakramentu małżeństwa i chrztu. Nie wiemy dokładnie, z czyjej inicjatywy sporządzono drugie wydanie *Małego Katechizmu* i kto je przygotował do druku. Możliwe, że dokonał tego pastor Engeland lub Schimansky.⁵

Ukazanie się w r. 1828 trzeciego wydania dziełka Pontanusa zawdzięczamy znanemu leksykografowi i gramatykowi, obrońcy języka polskiego pod zaborem pruskim, K.C. Mrongowiuszowi. Uczonemu temu nie udało się odnaleźć pierwodruku zabytku z r. 1643.⁶ Edycję swoją oparł on na drugim wydaniu z 1758 r., przedrukował więc razem z *Katechizmem* anonimowy rękopis, opuszczając równocześnie psalmy oraz część traktującą o sakramentach: małżeństwa i chrztu. Nowością są sporządzone przez Mrongowiusza liczne objaśnienia występujących w tekście trudniejszych wyrazów i form (archaizmów i dialektyzmów).

W niniejszym artykule wzięto pod uwagę tylko tę część XVII-wiecznego klocka, której autorstwo jest niewątpliwe, tzn. *Mały Katechizm*. Pominięto *Pasję* oraz rękopis oprawiony razem z pierwszym wydaniem *Katechizmu* Pontanusa, a także przedruki tegoż rękopisu. Cechy fonetyczne języka *Małego Katechizmu* z r. 1643 porównano z fonetyką w analogicznych partiach obu późniejszych wydań *Katechizmu*. Edycje te są wprawdzie dość odległe w czasie, porównanie ich wydaje się jednak tym ciekawsze,

³ Pontanusowe autorstwo *Pasji* nie jest pewne. Anonimowa, oprawiona razem z *Katechizmem* *Pasja* ma drugą, bardziej szczegółową własną kartę tytułową; *Passya to jest Historia o Męce /Smierci y pogrzebie Pána nášzego Jesusa Christusa Zbáwiciela wszego Swiátá. Druckowaný w Gdańsku przez Jerzego Rhetá/ Roku Pánského 1643* i oddzielną paginację. Pontanus, jako autor tłumaczenia, został podpisany na ostatniej stronie *Małego Katechizmu*, przed *Pasją*, a zachowana część erraty, sporządzonej najprawdopodobniej przez samego Pontanusa, dotyczy wyłącznie *Katechizmu*. Nie mamy więc żadnej pewności, czy Pontanus przetłumaczył też *Pasję*, tym bardziej że autor przekładu *Historii o męce* nie został podany ani w tytule dziełka, ani też nie podpisał się na jego końcu. Porównanie języka *Katechizmu* i *Pasji* jest przedmiotem oddzielnych moich badań. W wydaniach zabytku z lat 1758 i 1828 *Pasja* nie została przedrukowana.

⁴ F. Lorentz, *Zur älteren kaschubischen Literatur*, „Archiv für slavische Philologie”, XX (1898) 559; tenże, *Gramatyka pomorska*, Wyd. II, t. I, Wrocław 1958, s. 45.

⁵ Zob. J. Łęgowski, *Die Slovinzen im Kreise Stolp, ihre Literatur und Sprache*, „Baltische Studien”, (1899) 148; F. Tetzner, *Die Slawen in Deutschland*, Braunschweig 1902, s. 399; J. Posmykiewicz, *Michał Mostnik i jego zasługi w przetrwaniu ducha słowiańskiego na Pomorzu Zachodnim*, „Zapiski Koszalińskie”, (1958), z. 1, s. 7.

⁶ Zob. W. Pniewski (red.), *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz, Księga pamiątkowa*, Gdańsk 1933, s. 36; W. Bieńkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz w służbie umiłowanego języka*, Olsztyn 1964, s. 81; tenże, *Badania ludoznawcze Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza w okolicach Słupska w 1826 roku*, „Lud”, XLIX (1965) 70.

że wszystkie egzemplarze wydania z r. 1758 uznano za zaginione.⁷ Badaczom był dostępny jedynie jego przedruk dokonany w r. 1828 przez K.C. Mrongowiusza.

Pierwodruk *Malego Katechizmu* Lutra w przekładzie Pontanusa napisany został gwarowo zabarwioną polszczyzną. W tekście występują liczne północnopolskie i kaszubsko-słowiańskie dialektyzmy. Język obu późniejszych wydań zachował tylko część charakterystycznych dla Pontanusa cech.

Dla oznaczenia kolejnych wydań zabytku wprowadzono skróty: *I* — pierwodruk *Malego Katechizmu* z r. 1643, *II* — drugie wydanie z r. 1758, *III* — trzecie wydanie z r. 1828. *P* to psalmy dołączone do pierwodruku; w późniejszych edycjach nie zostały one przedrukowane. Cyfra obok skrótu oznacza stronę zabytku, litery zaś *a*, *b*, *c* — trzy początkowe strony *Katechizmu* nie posiadające własnej paginacji.

1. WOKALIZM

Samogłoski *i*, *y*, *u*

Charakterystyczną cechą kaszubską jest powstanie w pewnych określonych pozycjach odrębnego fonemu, tzw. szwa kaszubskiego z dawnych krótkich *ī*, *ÿ*, *ū*.

W *Katechizmie* występują hiperpoprawne zapisy *syn* 'sen' (*Tedy prepuscił Bog glemboki Syn nã Jadomá* I 130) oraz *strynách* 'strunach' ib. 148. Według F. Lorentza⁸ przykład *strynách* może być dowodem na istnienie już w r. 1643 $\text{ə} < \text{ī}, \text{ÿ} \text{ i } \text{ū}$ jego tożsamość z $\text{ÿ} < \text{ū}$.

Wprawdzie H. Popowska-Taborska⁹, polemizując ze stanowiskiem F. Lorentza, wyraziła pewne wątpliwości co do wartości Pontanusowego zapisu *na osm strynách* jako pośredniego dowodu na przejście $\text{ī}, \text{ÿ}, \text{ū} > \text{ə}$, hipotezę F. Lorentza można uznać za słuszną. Autorka ta zwróciła równocześnie uwagę na inne zjawisko, a mianowicie na pisownię *kleczec* w zabytku. Zdaniem jej „w druku Pontanusa uderzają natomiast inne zapisy: *klecząc, klecząc, pokleknąwszy* gdzie trudno pomyłką druku tłumaczyć trzykrotne oddanie przez *e* dawnego *ę*; por. dzis. kasz. *kłęczec* i analogiczne jak w druku Pontanusa zapisy w rękopiśmiennym dodatku do Krofeya”¹⁰.

W świetle powyższych danych można przyjąć, że w zabytku istnieją pewne ślady wymowy $\text{ī}, \text{ÿ}, \text{ū}$ jak ə .

⁷ Zob. J. Łęgowski [Nadmorski], *Słowińcy i szczątki ich języka*, „Lud”, V (1899) 328. Por. też Lorentz, *Gramatyka pomorska*, t. I, s. 45; tenże, *Zur älteren...*, s. 559. Dzięki szczęśliwemu zbiegowi okoliczności autorce artykułu udało się dotrzeć do bodaj jedyne zachowanego egzemplarza drugiego wydania *Malego Katechizmu* Pontanusa z r. 1758. Książeczka ta znajduje się w Staatsbibliothek w Marburgu w Niemieckiej Republice Federalnej.

⁸ Lorentz, *Gramatyka pomorska*, t. I, s. 148.

⁹ H. Popowska-Taborska, *Centralne zagadnienie wokalizmu kaszubskiego*, Wrocław 1961, s. 102.

¹⁰ Tamże, s. 102.

Już Z. Stieber oraz F. Sławski stwierdzili, że pierwszym pisarzem, u którego znajduje się *ə*, jest Pontanus, ale przykłady, które zacytowali, nie pochodzą z *Malego Katechizmu* lecz z rękopiśmiennego, anonimowego tzw. Dodatku do Pontanusa.¹¹

W obu późniejszych wydaniach hiperpoprawne zapisy *syn* 'sen' oraz *strynách* 'strunach' nie występują. Kaszubskie *kłęcząc* I 101, *kłęcząc* ib. 99 zastąpiono przez *kłęcząc* II 24, III 28.

Co do znaków *i* || *y*, to *Katechizm* Pontanusa odznacza się charakterystycznym ich mieszanym. Wiąże się to z typowym dla Polski północnej zatarciem różnicy artykulacyjnej między *i* a *y*. Każde *y* wymawiał autor zapewne jak *i*, tylko bez palatalizacji spółgłoski poprzedzającej: *głównich* I 8, *jedyny* P 201, 203, *jedynego* I 29, 143, P 197, *jedynym* P 197, *kosztownich* I 119, *mislámi* ib. 77, *nowim* ib. 71, *o Poddánich* ib. 114 obok *do nych* P 154. Zdarzają się też w I zapisy: *milować* 135 obok *myłować* 34, *posilam* 93 obok *posylam* 96, *tim* 126, 138, *timy* 110, 128, 129, 136, *potim* 128, 129, 131, 138, 142 (2 razy), 143, 144 obok *tym* c, 2, 7, 12, 53, 58, 62, 76, 82, 93, 96 (2 razy), 97, *tymi* c, 27, 28, 105, *potym* 27, 103, 105, 142.

Po *š*, *ž*, *č*, *ř* może wystąpić w zabytku *i* lub *y*. Na podstawie ortografii *Malego Katechizmu* nie można wyciągnąć wniosku, czy głoski *š*, *ž*, *č*, *ř* były w języku Pontanusa jeszcze miękkie, czy jest to po prostu sprawa nie usystematyzowanej pisowni. W I jest: *ceszisz* 80, *poceszily* 78, *grzeszimy* 62, *grzeszil* 77, *polepszic* 78, *mnożita się* 136, *włócić* 136, *Cziste* 30, *raczil* 63, 77, 88, 102, *Rzimiánow* 70, *trzymają* 43, w P: *odstraszić* 202, *zinacziło* 158, *stworziciel* 200, ale zawsze *czynic*, *wszytek* oraz *przykazal* I 91, *przystępic* ib. 79, *przywiód* ib. 131. Czasem nawet ten sam wyraz zanotowano w sposób różny: *krzizá* I 138 || *krzyża* P 191; *Wierzisz* I 79, 143 (2 razy), *wierżisz* ib. 82 || *wierzysz* ib. 143; *zásłuził* ib. 22 || *zasłużył* ib. 79; *z Bożim* ib. 66 || w *Bożym* ib. 66.

Zapisy: *z lyczby* I 141, *ábysmy... się modlily y jego prosily* ib. 53, *áby... zostały y czynily* ib. 41, a nawet *chwałyc* P 205 z hiperpoprawnym *ł* trzeba traktować z dużą dozą ostrożności, gdyż mogą one odzwierciedlać twardą wymowę *l*.

Wszystkie przytoczone wyżej przykłady, które mają *i* zamiast obecnego literackiego *y* i odwrotnie, w II i III zapisano zgodnie ze współczesną nam, ogólnopolską wymową.

Wahanie w użyciu *i* || *y* występuje tylko w kilku wyrazach i to innych aniżeli w pierwodruku: *zámili* 'zamyli' II 10, III 13, *nie bytny* II 26, *Umárlych* ib. 7 poprawione na *nie bitny* III 29, *umárlich* ib. 10.

Przed *l*, które w tekście może oznaczać również *ł*, samogłoski *i*, *y* ulegają obniżeniu artykulacyjnemu, ale tylko w pierwodruku. Najczęściej zachodzi to zjawisko

¹¹ Z. Stieber, *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa 1966, s. 84; tenże, *Zarys dialektologii języków zachodniosłowiańskich*, Warszawa 1956, s. 34; tenże, *Stosunek kaszubszczyzny do dialektów Polski lądowej*, [W:] *Konferencja Pomorska*, Warszawa 1956, s. 44; F. Sławski, *Nowe wydania dwóch najdawniejszych zabytków kaszubsko-polskich* [rec.], „Rocznik Sławistyczny”, XXII, cz. I (1962) 145.

w 3. osobie l. poj. czasu przeszłego rodz. męskiego. Ilustrują to następujące zapisy zaczerpnięte z I: *Narodził się* 13, 47, 143, *oczyszczył* 133, *odnowił* 144, *poswięcił* 133, *zrządził* 107, *Stawiał* 133, *uczynił* 133, *włożył* 134. Przeważają jednak formy z nie obniżonym *i*, *y* w tej osobie: *chwacył* 86, *czynił* 80, *mowił* 18, 73, 82, 96, *się narodził* 4, *nauczył c*, *obronił* 99, *poswięcił* 51, *stworzył* 45, *ustawił* 96, *wstąpił* 47, *wykupił* 23, 48, *zrządził* 137 itd. Jest też w tekście *namieleyszy* P 193, ale: *namileyszy* ib. 199, *miły* ib. 197, 199, 204, *miłymi* ib. 205.

Samogłoska *u* na ogół realizowana jest zgodnie ze stanem języka ogólnopolskiego. Wyraz *jutro*, pojawiający się u Słowińców i na Kaszubach jako *witro*, we wszystkich wydaniach *Małego Katechizmu* ma postać dialektyczną: *Záwitra* 'rano' I 99 || *zawitro* II 23, III 27, *Záwitrzna* 'poranna' I 99 || *záwitrzna* II 23, III 27.

Samogłoska *e*

Na *e*- nagłosowe poprzedzone elementem protetycznym brak jest w zabytku przykładu.

Litera *é* w znaczeniu *e* ścieśnionego występuje w *Katechizmie* jedynie kilka razy: *chléb* P 174, *skryté* ib. 159, *stráwioné* ib. 186. Zapis *oswica* I 51 poprawił Pontanus w erracie na *oswieca*. Jest poza tym w tekście *oswicył* I 51, *przysto* I 43 (2 razy), 131 136, P 194, 198 i obok tego zawsze *przes*, a w II i III wyłącznie *przez*, *przezto* oraz *oświecił* II 8, III 11.

Dyspalatalizacja $\acute{e} > ^a$, $e > ^o$ nastąpiła w gwarach kaszubskich w takich samych warunkach fonetycznych jak w języku ogólnopolskim. Pontanusa mamy: *na[...]* *ciele* I 36, *w ciele* P 157, 158, 186, *cielesnie* I 76 || *ciáło* I 86, 131, P 204, *zonę* I 129, 133, 136, *zoną* ib. 45.

Formy przegłoszone występują w *Katechizmie* również i po wargowych. Jest zawsze *wiara*, poza tym w I: *Niewieszczemu* 118 || *Niewiásty* 134, *Niewiástę* 131, *powiádam* 27, 95, *powiáda* 86, *powiádją* 67, *opowiádją* 109, *zápowiádaný* 128, *na Wiátr* 98, w P: *ofiáry* 169 (3 razy), *ofiar* 168, *ofiárowac* 169.

W związku z zapisem *brzemiána* 'brzemienna' I 134, F. Lorentz podał, że „przymiotniki, utworzone od męskich i nijakich pni na *-men*, kończą się częstokroć na *-manni*: *kamanni*, *łičmanni* [...] *břemanno*”¹². Jest to więc dialektyzm w języku zabytku.

Kontynuacją prawidłowego braku przegłosu jest wyrażenie *na czele* (*Potim ma iemu uczynic Kriż na czele*) I 138. Pontanus zachował w I poprawną formę *dziel* w znaczeniu 'część'¹³: *Dziel* 52, 71, *dziel* 8, *Dziel* 31, 65, *Dziel* 44, *dziely* 8, *Dziely* 31, *dziele* 6, *Dziele* 9.

¹² Lorentz, *Gramatyka pomorska*, t. I, s. 164. Por. tegoż *Die Sprache des Pontanus*, „Slavia Occidentalis”, III-IV (1925) 191.

¹³ Zob. A. Labuda, *Słowniczek kaszubski*, Warszawa 1960, s. v. *dziel*; B. Sychta, *Słownik*

Formy *smiśle* P 201 || *smiele* I 53, *wiesoli* (*bądzce wiesoli*) P 155, *zbawioni*¹⁴ (*cobysmy* [...] *zbawioni byli*) I 84 należy traktować jako przejaw wyrównania analogicznego do *smiały*, *wiesoly*, *zbawiony*.

Autor użył staropolskiej formy *bierzą* (*gá narody pospołu zię* [sic] *zbierzą*) P 177, do dziś występującej w niektórych gwarach na północy Polski¹⁵.

W późniejszych wydaniach przedrukowano formy *Dziel* II 3, 6, 8, 12, *dziel* III 4, 14, *dziel* III 9, 12, *Dzieli* II 3, *dzieli* III 4 oraz *zbawioni* II 20, III 23.

Wyrazy *coże*, *gdyże*, *iże*, *teże* przeważnie zachowały w zabytku wygłosowe *-e*. Jest: *Gdyże* I 129, *teże* ib. 130, ale: *coże* I 42, 67, II 6, III 8 || *coż* I 80, 83 (2 razy), 84, 85, 88, 90, 92, 93, II 23 (2 razy), III 26, *yże* I 131 || *ysz* I b, 7, 109.

Samogłoska o

W tekście wszystkich trzech edycji brak jest rozróżnienia \bar{o} || $\bar{\bar{o}}$. W drugim i trzecim wydaniu \bar{o} w ogóle nie występuje, w pierwodruku znak ten pojawił się zaledwie kilka razy, m. in. w wyrazach *królowie* I 111 (|| *krolowie* oraz *krol* ib. 112, *Zá krole* ib. 116), *grzechów* P 203, *stółem* P 196.

O ile wierzyć ortografii *Malego Katechizmu*, samogłoska *o* może ulec podwyższeniu artykulacyjnemu zarówno przed spółgłoską nosową, jak i po niej. Nie tylko więc grupa $o + N > \bar{o} + N$, ale nawet $N + o$ może dać $N + \bar{o}$, np. *aby się cebie bojóno* P 182, *do tey grómady* P 192, *nam ząstáwionó* I 72, *od mócy* I 49 || *abo mocy* I 51.

Przy głosce *o* występuje w gwarach kaszubskich tak silna labializacja, że dochodzi często do dyftongizacji. Nie wiadomo, jak Pontanus takie labializowane *o* wymawiał. Nasuwa się przypuszczenie, że *z* w protetycznym. A. Hilferding¹⁶ stwierdził, że przed nagłosowym *o* występuje *w*, i to zarówno w wymarłym dialekcie bytowskim, jak i u Słowińców i Kabatków. Podobnie sądzi Z. Stieber¹⁷, a K. Nitsch, omawiając gwary słowińskie nad jeziorem Gardno, napisał, że „przeciwstawia się on wszystkim

gwar kaszubskich na tle kultury ludowej, t. I, Wrocław 1967 s. v *żël*; F. Hinze, *Karl Gottlob von Antons kaschubische Studien*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, V (1965) 303; H. Popowska-Taborska, *Uwagi o języku Perykop smółdzińskich*, „Język Polski”, XLVIII (1968) 38.

¹⁴ O dość częstym występowaniu w najstarszych zabytkach imiesłowów z sufiksem *-on* zamiast *-en* wspomniał J. Łoś, *Gramatyka polska*, t. III, Lwów 1927, s. 285-286.

¹⁵ Por. J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I, Kraków 1900, s. v. *brać*; H. Gaertner, *Na marginesie słownika Jana Mączynskiego*, „Język Polski”, XI (1926) 53; T. Brajerski, *Starpolskie bierzę i dzisiejsze bierę 'biorę'*, „Poradnik Językowy”, (1956) 30-32; P. Zwoliński, *Prowincjonalizmy pomorskie w polszczyźnie XVI i XVII w.*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, XIX (1960) 163; *Mały atlas gwar polskich* opracowany przez Pracownię Dialektologiczną Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie, t. II, Wrocław 1959, mapa 95.

¹⁶ A. Hilferding, *Ostatki Słowian na jużnom bieregu Baltijskogo moria*, Petersburg 1862, s. 174.

¹⁷ Z. Stieber, *Nagłosowe o w dialektach zachodniosłowiańskich*, „Slavia Occidentalis”, XIV (1935) 235-240.

innym kaszubskim przede wszystkim zrównaniem nagłosowego *o-* z *wo-*, a więc *wojc*, *woko* jak *woda*, gdy po kaszubsku *łojc*, *loko* i *loda* (z *l* wargowym)¹⁸.

Labializacja *o-* została oznaczona tylko jeden raz i to w pierwodruku w wyrażeniu *od wochwiania* I 5.

Grupa *tart* < **tort* występuje w zapisie *charną* I 104 i tak samo *Chárne* II 25, *chárne* III 29. Jak wiemy, formy z *tart* „najczęstsze były w dialekcie Słowińców nad jeziorami Łebskim i Gardzieńskim”¹⁹.

W wyrazach *tamo*, *inako*, *tako* przeważnie nie nastąpił zanik końcowego *-o*: *tamo* I 57, II 9, III 13, *inako* I 63, *tako* I 26, 65, 71, 104, 131, 132, II 12, III 15; ale *ták* I 24, II 19, III 22.

Samogłoska *a*

Na podstawie pisowni *Malego Katechizmu* nie można wysnuć jakichkolwiek wniosków o fonetycznej wartości znaków *a* || *á*. W kreskowaniu *a* panuje tak wielkie zamieszanie, że trudno rozstrzygnąć, czy *a* oznacza *a* pochylone, zaś *á* — *a* jasne, czy też odwrotnie, na oznaczenie *a* ścięśnionego użyto znaku *á*, zaś *a* jasne pozostawiono bez kreskowania. Bardzo często w tych samych wyrazach, i to nieraz sąsiadujących ze sobą w tekście, pojawia się raz *a*, innym razem *á* bez względu na etymologiczną wartość samogłoski. Zjawisko to występuje nie tylko w obu późniejszych wydaniach zabytku, lecz nawet w pierwodruku. Wynotowałam m. in. z I: *Catechisma* I b, 65 || *Catechismá* 3, 6, *Catechizma* 31 || *Catechismá* 31, *Cialo* 82 || *Ciało* 72, *Ducha* 14 || *Duchá* 56, 67, P 167, *dzisa* 15, 120 || *dzisá* 59, *jako* a, 86 || *jáko* a, 86, *Jana* 93, 95 || *Jána* 84 || *Janá* 27, 28, 86, *Lukasza* 96 || *Lukaszá* 97, *modlitwa* 53, 103, 105 || *modlitwá* 30, 102, 104, *naucza* 55 || *náucza* a, 55, w *ostatecznym* 68 || w *ostátecznym* 67, *Paná* 105 || *Páná* 103, *slucha* 96 || *sluchá* 96, *umiarl* 28 || *umiárl* 29, *wam* a || *wám* 27, *wiára* 94 || *wiárá* 97, *zas* 2, 5, 10, 23, 24, 26 || *zás* 31, 35, *niezgardały* 35 || *nie zgardáły* 34, z P: *ja* 186 || *já* 186, *miłoserdza* 95 || *miłoserzá* 195, *nas* 192, 193, 204 || *nás* 192.

W późniejszych wydaniach jest podobnie: *Jana* II 17, III 20 || *Janá* II 16, 21, III 20, 24, *woda* II 13, III 16 || *wodá* II 12, III 13, *Pawel* II 14, III 17, (2 razy) || *Páwel* II 12, *prawie* II 15, III 18 (2 razy) || *práwie* II 15.

Nagłosowe *a* otrzymało w języku Pontanusa proteżę w postaci *j*: *Jadam* I 70, 131, *na Jádoma* ib. 130, *z Jádómá* ib. 131, *do jádomá* ib. 131, *od Jádoma* ib. 140, *Jáposzczoła* 193, *Jáposzczólska* I 44.

W wydaniach z lat 1758 i 1828 znajduje się tylko jeden przykład na to zjawisko: *Jádam* II 13, III 17.

¹⁸ K. Nitsch, *Północnopolskie teksty gwarowe*, Kraków 1955, s. 10.

¹⁹ Stieber, *Historyczna i współczesna...*, s. 85, Sławski, *Nowe wydania...* [rec.], s. 146.

W *Małym Katechizmie* występuje wahanie w używaniu oboczności *jako* || *ako*. Stosunek formy literackiej *jako* oraz jej gwarowej postaci *ako*²⁰ przedstawia się w sposób następujący:

	I	P	II	III
<i>jako</i>	41	18	25	25
<i>jakoż</i> <i>jakoże</i>	6	—	7	7
<i>jakoby</i>	—	—	1	1
<i>ako</i> <i>akoby</i>	11	3	—	—

Frekwencja *ako* jest więc mniejsza od częstości użycia *jako*, rzuca się przy tym w oczy fakt, że II i III wyraźnie unikają dialektycznego *ako*.

Nagłosowe *ra-* może przejść w języku zabytku w *re-*. Jest to właściwość północno-polska, występująca u Pontanusa jedynie w wyrazach *redzi* i *retowany*. Przejście *ra->re-* nie jest więc konsekwentne. Jest *redzy* I 34, 43, 62 P 175, *rádzyby* P 175 oraz *rad* I 20, 78. Na taką właśnie wymowę tych wyrazów w gwarach kaszubskich zwrócili uwagę G. Pobłocki²¹ i S. Ramułt²². Poza tym jest: *rády* P 194, *rádzono* I 86, *rádosc* P 166, z *rádoscą* I 111, *Ráduyce się* P 155, *áby się rozrádowali* ib. 167, *rány* ib. 158, 199, 200, *zránion* ib. 190, *zránionych* ib. 191, *ráno* ib. 187, *poránne* ib. 182.

Wyrazy *radość*, *radować*, *rana*, *ranić*, *rano* mogą mieć na Kaszubach postać z *ra-* lub *re-*, ale w gwarach słowińskich *radość*, *rana*, *rano* występowały wyłącznie z nagłosowym *re-*²³.

Zapisu *retowany* P 154 || *rátuy* P 149, 193, *Rátuy* ib. 187 nie można brać pod uwagę, gdyż forma *rätovac* mogła powstać z niemieckiego *retten*²⁴.

²⁰ „A na początku wyrazów [...] wymawia się często bez przydechu w spółniku *ako*, ogp. *jako*”. A. Parczewski, *Szczątki kaszubskie w prowincji pomorskiej*, Poznań 1896, s. 99. Por. też A. Berka, *Słownik kaszubski porównawczy*, „Prace Filologiczne”, III (1891), s.v. *ako*; O. Kolberg, *Dziela wszystkie*, t. 39: *Pomorze*, Wrocław 1965, Słownik s. 453-528, s. v. *ako*.

²¹ G. Pobłocki, *Słownik kaszubski z dodatkiem idiotyzmów chełmińskich i kociewskich*, Chełmno 1887, s. v. *rád*, *-á*, *-é*.

²² S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, Kraków 1893, s. v. *röd*.

²³ W. Taszycki, *Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego*, Część I, *Przejście ra > re*. [W:] *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. II: *Dialektologia historyczna i problem pochodzenia polskiego języka literackiego*, Wrocław 1961, s. 61-62. Por. tegoż *O słabych tendencjach językowych na materiale polskim spostrzeżeń kilka* [W:] *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. IV: *Onomastyka i historia języka polskiego*, Wrocław 1968, s. 216-217; F. Lorentz, *Słowinische Grammatik*, Petersburg 1903, s. 37.

²⁴ Zob. W. Taszycki, *Z dawnych podziałów...*, *Przejście ra > re...*, s. 62.

W drugim i trzecim wydaniu grupy *ra-* || *re-* użyte są podobnie jak w pierwodruku: *redzi* II 6, 11, III 8, 14, *redzi* II 4, III 5, *rádzono* II 21, III 24, z *Rádością* II 27, III 30.

Ja- w nagłosie nie przechodzi w języku Pontanusa w *je-*: *jawno* I 130, *jáwnosc* I 2, P 206, *jáwnego* P 193, *Jawnogrzesznicy* P 196, *objáwimy* I 191, *jasnosc* P 159, *jásne* I b. W obu późniejszych tekstach jest podobnie.

Występujące w I imiesłowy bierne czasu przeszłego rodz. żeńskiego i nijakiego mogą mieć *o*: *związona* 66, *rozłona* 74, *rozłońa* 82 'rozłana', *rozłono* 76, *rozłono* 74, ale: *rozłano* 75.

W edycjach z lat 1758 i 1828 *związona* zastąpiono przez *związána* II 12, III 15, a *rozłono* przez *rozłano* II 15 (2 razy), III 18 (3 razy), *rozłáno* II 14. Jest poza tym *rozłána* II 14, ale: *rozłona* III 18.

W formach: *jadomá* I 131, *Jádoma* ib. 130, 140, *Jádómá* ib. 131, nastąpiło według F. Lorentza²⁵ przejście *a* > *o* przed spółgłoską nosową. Zdaniem tego autora zjawisko to jest powszechne w gwarach kaszubskich. Należy jednak pamiętać, że wyraz *Adam* jest zapożyczeniem, a w pożyczkach wszelkie zmiany fonetyczne zachodzą bardzo często.

Kaszubskie *ninia* 'dzisiaj' ma w *Katechizmie* wyłącznie postać *ninio* I 42, P 191. Jest też *broku* I 86 'braku'. Na taką realizację samogłosek w tych wyrazach zwrócił uwagę F. Lorentz pisząc: „dem *o* in *ninio* und *broku* entspricht heute die Kürze: *nūña*, *brak*”²⁶.

W drugim i trzecim wydaniu zabytku jest też *ninio* II 6, III 8, ale: *Bráku* II 21, *bráku* III 24.

W związku z zapisem *szonuje* I 121 nasuwa się uwaga, że wyraz ten pochodzi z niemieckiego *schonen* i to *o* jest tutaj pierwotne, przejście zaś *o* > *a* nastąpiło bez jasnej przyczyny²⁷.

Jest rzeczą charakterystyczną, że Pontanus, pragnąc uniknąć dialektyzmów, użył form hiperpoprawnych: *zástawił* I 90, 92, *zástawiona* ib. 114 'zostawił, zostawiona'. Wyrazy te w takiej samej pseudopoprawnej postaci przedostały się do wydań późniejszych, gdzie jest też *zástawił* II 16 III 19, *zástawiono* II 14, III 17.

Oboczność *czekać* || *czakać* ma w języku Pontanusa przeważnie *a*: *czákác* I 88, *czáka* P 182 (2 razy) || *oczeńkawam* P 182.

²⁵ F. Lorentz, *Izczezuńszuyj dialekt pomorskiy*, „Izwiestija Otdielenija Russkogo Jazyka i Slowiesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk”, XVII (1912) 141.

²⁶ Lorentz, *Die Sprache des Pontanus...*, s. 190. Por. tegoż *Gramatykę pomorską*, t. I, s. 134 oraz *Pomoransches Wörterbuch*, t. I, Berlin 1958, s. v. *brok* 'brak'.

²⁷ J. Łoś, *Gramatyka polska*, t. I, Lwów 1922, s. 119. Por. L. Moszyński, *Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*, Poznań 1954, s. 173. Według S. Westfala, *Rzecz o polszczyźnie*, Londyn 1956, s. 123, forma *szanować* ustaliła się pod wpływem też niemieckiego *schätzen* 'szacować'.

Samogłoski nosowe

Ważną cechą, typowo kaszubską, jest zwężenie prasłowiańskiego ϵ i przejście w dźwięk $\dot{\imath}$. Według Z. Stiebera²⁸ zjawisko to objęło oprócz Gdańskiego, Pomorza Słupskie i Szczecińskie. Najpóźniej w XVI w. nastąpiło odnosowienie $\dot{\imath}^{29}$. Zdenazalizowane i zlało się z długim i krótkim i , przy czym krótkie i wszelkiego pochodzenia przeszło później w krótką samogłoskę oznaczaną zwykle literą $\dot{\epsilon}$. H. Popowska-Taborska³⁰ przesunęła termin przejścia $\epsilon \gg i$ na przełom XIV i XV w. W *Duchownych pieśniach* Krofeya z r. 1586 mamy stan po odnosowieniu się $\dot{\imath}^{31}$. Również i język Pontanusa odzwierciedla tę gwarową właściwość. Na 12 zapisów z ϵ w polskiej literackiej formie słów *dziękować*, *dziękowanie* użył Pontanus 5 razy kaszubskiej formy z i . Przykłady z I. *dziękować* 45, *dziękował* 18 (2 razy), 73, 81, 82, *dziękował* 73 (2 razy), *abyśmy dziękowały* 33, *dziękowania* 116, *Dziękowania* 126, *dziękowaniem* 60 || *Dzytkują* (poprawione przez Pontanusa w erracie na *dzykują*) 99, *Dzykuję* 101, *Dzykuymy* 105, *Dzykuyce* 104. Jest też *dzykować* P 149.

Oba późniejsze wydania mają wyłącznie literacką postać tych wyrazów.

W pierwodruku obok *Podprzysegam cię* I 141, *przysegają* P 174 pojawił się zapis w formie gwarowej *abyśmy* [...] *nie przysygaly* I 33, poprawiony w edycjach następnym na *abyśmy* [...] *nie przysięgali* II 3, III 5. Zapisano poza tym: *Pieczice* I 90, *niedosigną* P 154, *witsze* ib. 194 || *więcey* ib. 202, 203, 204 (2 razy), a nawet *wycignam* ib. 186, *aby... wcinął* I 112, *wycigni* P 190, *abyśmy... nie odcigali* I 41, II 5, III 8 || *wyciąga* I 2.

Znak graficzny $\dot{\epsilon}$ może oddawać w zabytku zarówno o , jak i a nosowe. Występuje też nosówka $\dot{\epsilon}$.

Nosowość wygłosowego $\dot{\epsilon}$ przeważnie jest oznaczona w tekście: *Duszę* I 44, *wiarę* ib. 7, 22, *Wodę* ib. 144, *ziemię* ib. 135, *frasuję się* P 161, *nawrocę się* ib. 147, *wierzę* I 13, 14, 44, 45, 50, 143, ale: *Wierze* 'wierzę' I 51. Brak zaznaczenia nosowości $\dot{\epsilon}$ może się zdarzyć również w śródgłosie: *bedą* P 169.

Rezonans nosowy samogłoski oznaczonej znakiem $\dot{\epsilon}$ na ogół jest zachowany w zabytku, np. w I: *Brutką* 128, w *Chrzescyánską* 143, *drogą* 49, *złą* 39, *są* (stale). W niektórych jednak zapisach nazalizacja wygłosowego $\dot{\epsilon}$ nie została uwzględniona. Dotyczy to wyłącznie 3 osoby l. mn. czasu teraźniejszego: *brźmia* I 81, *pisza* ib. 73, *śluża* ib. 87, *stoja* ib. 5. Brak zaznaczenia nosowości $\dot{\epsilon}$ może wystąpić w I też w śródgłosie np. *sasády* 60, *wszechmogacego* 13, *wział* 73, *Pieniádze* 60, *przyjádł* 64, *sá* 'są'

²⁸ Stieber, *Zarys dialektologii...*, s. 33-34.

²⁹ Lorentz, *Gramatyka pomorska...*, t. I, s. 165.

³⁰ H. Popowska-Taborska, *Z rozważań nad dawnym zasięgiem kaszubszczyzny*, „Poradnik Językowy”, (1958), 129.

³¹ Zob. H. Kamińska, *O języku Szymona Krofeya, autora tłumaczenia Duchownych pieśni Lutra z 1586 roku*, Część, II, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie”, (1968), z 3/5, s. 392.

68, *zlączona* 69, przy czym w czterech ostatnich przykładach zdenazalizowaną nosówkę oznaczono przez *á*. W jednym wypadku odnosowione *o* oddano przez *o*: *Zkod* I 24.

W tekstach z lat 1758 i 1828 rezonans nosowy głoski *q* jest zawsze zachowany i to zarówno w wygłosie jak i w śródgłosie. Wahania występują jedynie w użyciu samogłoski *ę*. W II pojawiają się przykłady ze zdenazalizowanym wygłosowym *ę*, które następnie w III zostały poprawione, np. *Dusze* II 24, ale *duszę* III 27, *láske* II 13, ale *laskę* III 16, *osobe* II 27, ale *osobę* III 30, *Wiäre* II 15, *wiare* II 22, ale *wiarę* III 16, 26, *Wierze* II 6, 18, 19 || *Wierzę* II 6, 7, 8 i obok tego *wierzę* III 9, 10 (2 razy), 21, 22. Jeden tylko zapis nie został poprawiony: *Wierze* III 9.

1. osoba l. poj. czasu teraźniejszego może mieć w tekście końcówkę *-ę* lub *-q* (*a* nosowe). Zakres użycia form z *-ę* i *-q* w 1. osobie czasu teraźniejszego nie jest ściśle rozgraniczony i obie te postacie pojawiają się w zabytku, a nawet zdarza się, że te same wyrazy mają oboczności, np. *wierzę* I 13, 14, 44, 45, 50, 143 || [ja] *wierzą* ib. 78, 82. Jest poza tym: *náwrocę się* P 147, *proszę* I 77, 78, *przykázuję* ib. 120, *ja się żywię* P 147, ale: *Ja chcą* I 23, 78, 144, 154 (2 razy), 168, P 153, *ja chodzą* P 158, *ja się ceszą* I 19, *Ja cucą* P 173, *ja czynią* I 12, 42, *ja minią* P 177, *ja trzymają* I 4, *ja uznają* I 19, *ja nie zátają* P 153.

Wahania w użyciu *-ę* || *-q* zachodzą również w końcówce biernika l. poj. rzeczowników rodz. żeńskiego. Ilustracją tego zjawiska mogą być zapisy: *Wierzę ysz Bog[...]* *Ciąło y Duszę* [...] *mi dal* I 45 || *Bo nieprzy jaciel* [sic] *przesláduje duszą moją* P 185; *wygládz wszytkich ktorzy duszą moją dręcą* ib. 188; *A wedlug tey pilnie rządzy Wiäre y żywot twoy zawždy* I 7; *Przes wiäre w Jesu Christa* ib. 22 || *przes wiärą ktora jestá w Christuse Jesuse* ib. c; *áby nas Dyabel Swiát y násze Ciąło nie zwiodlo w niewiärą* ib. 63.

Realizacja *ę* jak *q* pojawiła się u Pontanusa też w takich wyrazach jak: *dziecá* (*Jáko chto dziecá z mlodosci przyucza*) I 121, *Záprawdą* ib. 142 || *záprawdę* ib. 27 (2 razy).

Co do zapisów: *będą* P 150, *będiesz* ib. 166, 205, *będzie* I a, 17, 24 (2 razy), 27, 28, 52, P 192, 194, *będzie* P 176, *niebędze* ib. 204, *niech będzie* ib. 146, *niech będą* ib. 150 (2 razy) || *bądziesz* I 134 (2 razy), 135, *bądze* ib. a, 55, 70, 73, 74 (2 razy), 82, 86, 94, 95 (2 razy), 107, 110, 130, 131 (2 razy), 134 139, *niebądze* ib. 26, 86 (2 razy), *bądzece* ib. 95, *niech bądzy* ib. 144, *niechay bądze* ib. 113, to część z nich odzwierciedla wymowę gwarową. Literackiej postaci tych wyrazów z śródgłosowym *ę* odpowiadać mogą kaszubskie formy *bąda* || *bądą* w czasie przyszłym oraz *bążo* w trybie rozkazującym³². Charakterystyczny jest poza tym zapis *nie będzće* P 194.

W obu późniejszych wydaniach wszystkie cytowane wyżej wyrazy mają *ę*. Wyłącza się spod tej zasady tylko jeden przykład: *bądzie* II 9, III 12.

³² Zob. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego...*, s. v. *béc*; Lorentz, *Pomoranisches Wörterbuch...*, s. v. *bac*; tenże, *Gramatyka pomorska*, t. I, s. 432, t. III, s. 987.

W stosowaniu samogłosek nosowych panuje w druku Pontanusa ogromne zamieszanie. Słusznie napisał S. Urbańczyk, że „Pontanus rozporządzał zapasem czcionek dostosowanym do polszczyzny literackiej, w której czcionka *q* oznaczała nosowe *o*, a dla nosowego *a* nie było żadnego znaku. Pozostawał więc podczas swojej pracy edytorskiej pod podwójnym naciskiem: systemu fonologicznego polskiego i nieszczęśliwego zapasu czcionek. W rezultacie znajdujemy często czcionkę *ę*, gdzie Kaszubi wymawiali *q* (jak zresztą wtedy wielu Polaków z Mazowsza i Małopolski), czcionkę zaś *q* — na oznaczenie głoski *o* oraz nosowego *a*”³³.

To mieszanie znaków na oznaczenie samogłosek nosowych doprowadziło w I do takich zapisów jak: *Chcą się z Bożą Pomocę tym tesz rad polepszyć* 20; *Násłáduję pięć głowne Dźiely Catechizmá* 31; *ábysmy smiele y wszytką nádziejá jemu się modlily y jego prosily jáko mile dzecy swego milego Oycá proszę* 53; *To nam ukázuje ty słowá* 93; *Zony niech bądę poddáne Mężom swoim* 132.

Grupa *e + N (eñ)* przed szczelinową może przybrać w pierwodruku postać *ę*. W I: *blogosláwiestwo* 136, w *Málźiestwo* 129, w *Malźiestwo* 130, *do Málźiestwa* 137, *Malźięske* 128, 131, *Słowieški* w tytule, 8, w P: *Słowieške* 145, *Słowieškego* 206, ale: *Názareński* P 201.

Na podstawie zapisów *potempil* I 139 oraz *glemboki* ib. 130 || *Zgłębokosci* P 182, w *głębokosc* ib. 202 można wysnuć wniosek, że samogłoska *ę* przed zwartą mogła ulec rozkładowi na grupę *e + spółgłoska nosowa*³⁴.

Zaznaczenie dodatkowej nosowości jest w zabytku o tyle ciekawe, że nie zawsze jest związane z bliskością spółgłoski nosowej. Nazalizacji mogły ulec głoski *a* i *e*, przy czym zdarza się, że rezonans nosowy został oznaczony nawet tam, gdzie zasadniczo brak jest warunków do jego wystąpienia. Nazalizacja samogłoski może więc pojawić się w tekście nie tylko pod wpływem bezpośredniego czy nawet pośredniego sąsiedztwa z nosówką. Dowodzą tego zapisy wyekscerpowane z I: *lámia* 58, *ludęm* 6, *Mężátka* 131, *zástawiono* 72, *zástawá* 81, *u Ezaiásza* 94, *złá Rádą* 58 oraz z P: *Psqłm* 184, *asz ná wieki* 205. Możliwe, że niektóre z tych przykładów są to po prostu błędy drukarskie, gdyż Pontanus poprawił w erracie *jakoby* I 64 na *jákoby*, a *przestrászeni* P 150 na *przestrászeni*.

Zarówno język pierwodruku, jak i wydania z r. 1758 wykazuje skłonność do sporadycznej nazalizacji wygłosowego *e* bez jakiegokolwiek sąsiedztwa spółgłoski nosowej. Przykłady na to zjawisko zaczerpnięte z obu wcześniejszych edycji *Katechizmu* są wprawdzie różne, ale dowodzą tej samej tendencji fonetycznej (czy może

³³ S. Urbańczyk, *M. Pontanus: Der kleine Catechismus D. Martini Lutheri Deutsch vnd Wendisch gegen einander gesetzt. Mit Anhang der Sieben Busspsalmen König Davids, Danzig 1613 und Passionsgeschichte, Danzig 1613. Nachdruck besorgt von Reinhold Olesch. Köln — Graz 1958* [rec.], „Język Polski”, XXXVIII (1958) 387.

³⁴ Por. przykłady: *glemboke*, *swienty* zapisane w *Duchownych pieśniach* Krofeya z r. 1586 Kamińska, *O języku Szymona Krofeya... Cz. II, s. 392.*

graficznej?): *Nicht z nas się nie żywie sobie y nicht umiera sobie* I 28; *precie według porządku* P 148; *Pan Bog z tym nás wabić i nąwodzić chce* II 8; *przeżegnay tę twoię dary* ib. 25; *dla ich Prace* ib. 26. W wydaniu z r. 1828 wszystkie te zapisy zostały poprawione: *Pan Bog z tym nás wabić y nąwodzić chce* III 12; *przeżegnay te twoie dary* ib. 28/29; *dla ich prace* ib. 30.

Zaimek *żaden* I 133, P 158, 185, *żądna* I 69, *Ządne* ib. 2, *żądneho* ib. 85, 86, 100, 102, 133 występujący obok jeden raz zapisanej formy *żaden* I 129 potwierdza wywód tego wyrazu od *żądac*³⁵.

W takiej samej postaci fonetycznej zaimek ten przedostał się do obu późniejszych wydań, gdzie jest też *żądneho* II 21, *żądneho* II 21, 24, 25, 28, III 24 (2 razy), 27, 28, 31, ale zapis *żądne* II 20 poprawił Mrongowiusz na *żadne* III 23.

Jezyk Pontanusa zachował prawidłową beznosówkową formę wyrazu *miedzy* I 55, 98, 113, P 197.

W przedrukach *Katechizmu* występuje pewna chwiejność w używaniu pierwotnego *miedzy* i wtórego *między*. Współistnieją obie formy: *miedzy* II 18, 26, III 21, 30 || *między*. II 9, III 12.

Zapis *szczęśliwego* I 1 z *e* zamiast etymologicznie uzasadnionego *ę* świadczy o tym, że jeszcze w XVII w. zachodziło wahanie w używaniu samogłoski nosowej i nienosowej w tym wyrazie.

Barwa samogłosek nosowych występujących w rdzeniach bezokoliczników jest kontynuacją starej zasady, w myśl której infinitywy miały *ę*: *sędzyc* I 17, 143, *przystępyc* ib. 79, *zawięzć* ib. I 110, *ogłędac* P 205, ale w II i III jest już tylko: *Sądzić* II 7, *sądzić* III 10, *zawięzć* II 26, III 30.

Co do oboczności samogłoska nosowa || *u*, to u Pontanusa na jeden przykład z *u*: *dla smutku* P 150, aż 5 razy użyte zostało *ę*: *smętny* P 172, *smętneho* I 64, *zasmęcony* P 158, *osmęcone* ib. 202, *się smęci* I 77. Jest też wyłącznie *Sumnienie* P 202, *Sumnienia* I 91, 94. We wznowieniach zabytku jest *smętneho* II 11, III 15 oraz *Sumnienie* II 16, III 20, *sumńienienia* II 27, III 31.

We wszystkich trzech wydaniach zaimek *się* występuje z rezonansem nosowym i to zarówno w związku syntaktycznym z czasownikiem, jak i z przyimkiem (w połączeniu z czasownikiem w I i P 175 razy, w II i III po 56 razy, w połączeniu z przyimkiem w P 2 razy). *Cię* z czasownikiem ma w I i P zawsze nosówkę (21 razy), w II i III może, lecz nie musi mieć rezonansu nosowego (w II *cię* 3 razy || *cie* 4 razy, w III *cię* 4 razy || *cie* 3 razy). Występuje tutaj wahanie o tyle ciekawe, że formę *cie*, tak zapisaną w II (*ieźli cie usłucha* II 18) poprawiono w III na *cię* (*ieźli cię nie usłucha* III 21). W połączeniu z przyimkiem *cię* zapisane zostało w I i P jako *cię* (5 razy) || *cie* (1 raz), w II i III wyłącznie jako *cie* (po 2 razy). Zaimek *mię* pojawił się tylko w pierwodruku, w obu połączeniach jako *mię* (z czasownikiem 34 razy, z przyimkiem 8 razy).

³⁵ Urbańczyk, M. *Pontanus...* [rec.], s. 387. Por. też J. Rozwadowski, *Historyczna fonetyka* [W:] *Gramatyka języka polskiego* [zbiorowa], Kraków 1923, s. 136-137; oraz uwagi J. Siatkowskiego, *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*. Cz. II. Wrocław 1970, s. 25-28

Jery

Co do oboczności w || *we*, z || *ze*, to język zabytku realizuje na ogół prawidłowo wokalizację lub zanik jerów.

Odchyleniem od tej zasady jest zapis *we winie* I 23 i tak samo II 23, III 26. Wyrażenie *we winie* z nie uzasadnionym historycznie *e* w przyimku jest niewątpliwie jednym z rzadkich filologicznych dowodów na szerzenie się już w XVII w. wymowy typu *we wodzie*, skoro I. Klemensiewiczówna podała, że: „na przestrzeni wieków XIV — XVII spotykamy jedynie pojedyncze wypadki *ze*. Jeszcze 150 lat temu nie trafiło się ani jedno *we*, *ze* na 1060 w, z!”³⁶.

W I zdarzają się formy oboczne: z *drzeniem* 122 || *ze drzeniem* 112, w *mię* 28 || *we mię* 28.

Wyraz *mdly* ma w zabytku postać ze zwokalizowanym jerem: *metly* P 148. Na tę bogato udokumentowaną w słownikach gwarowych³⁷ formę zwrócił też uwagę W. Taszycki³⁸.

Z zagadnieniem *e* ruchomego łączy się poprawny zapis w pierwodruku: *Luthera* I 79. W późniejszych wydaniach jest *Lutra* II 18, III 21.

Sonanty

Przed przedniojęzykową twardą *ř* przeszło w *ar*, przy czym miękkość poprzedzającej spółgłoski została zachowana. Palatalność spółgłosek przed prasłowiańskim *ř* jest wspólną cechą połabsko-kaszubską i nie występuje jedynie w południowych gwarach kaszubskich³⁹. Zgodnie z tą zasadą kontynuantem prasłowiańskiego *ř* jest u Pontanusa wyłącznie *'ar*, w I: *umiárl* 4, 14, 28, 29, *Umiárl* 13, *umiarl* 143, *umiár* 47, *umiárly* 29, *umiárlą* 125, *umiárdlych* 14, 51, *umiardlych* 47, 143, *umiárlymi* 29, *zámiar* 80, *zámiar* 81, 85, *nie zámiar* 81, *zmiartwychwstanie* 14, *zmiartwych wstanie* 50, 144, *zmiartwychwstał* 4, 14, *zmiartwych wstał* 49, z *miartwych wstał* 47, *zmiartwych wstał* 143, *zmiartwich obudzon* 71, *Cźwiarty* 65, *Czwiarta* 59, *Czwiarte* 35, *czwiárte* 11, *cźwiartego* 12, 42, *Czwiartemu* 70, *zácwiardzálego* 140, w P: *zámiarł* 191, *pomiárle* 185, *Czwiarty* 164.

Wydania zabytku z lat 1758 i 1828 realizują prasłowiańskie *ř* tak jak w języku literackim i wszystkie *'ar* zostały poprawione na *ar*.

³⁶ I. Klemensiewiczówna, *Czy wolno nam mówić we wodzie ze sokiem*, „Język Polski”, XXX (1950) 202.

³⁷ Poblöcki, *Słownik kaszubski...*, s. v. *medly*; Ramułt, *Słownik języka pomorskiego...*, s. v. *medly*; J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. III, Kraków 1903, s. v. *mdly*; Lorentz, *Pomoranisches Wörterbuch...*, s. v. *mädli*.

³⁸ W. Taszycki, *O gwarowych formach mglec, mgly, moglić się, moglitwa*, [W:] *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. II: *Dialektologia...*, s. 263-264.

³⁹ K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław 1957, s. 76.

Przed spółgłoską inną aniżeli przedniojęzykowa twarda *ř* przeszło u Pontanusa tak jak w języku ogólnopolskim w *ir* lub *irz*, a po obniżeniu artykulacji w *'er*, *'erz*. Ilustrują to następujące przykłady zaczerpnięte z I: *cyrspiał* 4, *Cyrspiał* 13, 143, *Cyrspiał* 47, *pocwirdzyc* 144, *pocwirdzenie* 78 || *pocwierdzenie* 4, *pocwierdzenia* 25, *pocwirdzona* 94, *pocwierdza* 58, *smierc* 22, 71, 80, 83, 93, *smierci* 3, 23, 51, *Smierci* 25, *Smiercy* 48, 78, *smiercą* 23, 49 i obok tego jeden zapis *Smircy* 67, *cyrznie* 134, *cyrzwionym* 140, *pijrszenie* 129, 130 oraz z P: *cyrspienia* 161, *smierc* 191, *Smierci* 149.

Jest też w I *Napirzwe* 132 || *Pierzwe* 128, 138, ale zawsze: *Pierwszy* 31, 44 i tak samo P 148, *Pierwsze* I 32, *pierwsze* ib. 79, 122, *Pierwszemu* ib. 66, *pierwszemu* 91.

Wyłącznie obniżoną artykulację *ir* mają wyrazy: *Serce* I 5, *serce* I 77 (2 razy), P 154, 173, 185, 196, *sercé* I 159, 167, *serca* P 147, *sercá* ib. 147, z *sercá* I 62, *sercem* ib. 97, w *sercu* ib. 94, *serdecznie* ib. 77.

W przedrukach zabytku form z pierwotnym nie obniżonym *ir* < *ř* nie ma. Jest wyłącznie *'er*.

Grupa *ir* < *i+r* występuje w pierwodruku jako *ir* (*yr*): *szyroko* 112 lub jako *'er*: *Sierotam* ib. 112, 125, *Sieroce* ib. 126, *osierocala* ib. 125.

W języku Pontanusa nie zaszedł północnopolski proces przejścia *ł'* po wargowej przed twardą zębową w *'ol*. Jest: *wypelnienie* I 88, *nápełnitá* I 136.

2. KONSONANTYZM

Spółgłoski twarde

Jeżeli zapis *niebrzydze* 'nie przyjdzie' I 3 nie jest zwykłą omyłką drukarską, można przypuszczać, że w języku zabytku zdarza się mieszanie głosek dźwięcznych z bezdźwięcznymi.

Przykład *metly* 'mdły' P 148 — w takiej samej postaci udokumentowany w kartoce Pracowni Atlasu Językowego Kaszubszczyzny w Warszawie (słowniki notują jedynie postać *medly*, por. przypis 37), a ponadto zapisany w rękopiśmiennym *Śpiewniku starokaszubskim*⁴⁰ oraz występujący w *Perykopach smoldzińskich* wyraz *po-metlec*⁴¹ — wskazuje na bezdźwięczne *t* w tym wyrazie.

Przy okazji warto wspomnieć o pewnej zleksykalizowanej północnopolskiej i kaszubskiej właściwości fonetycznej, której brakiem charakteryzuje się tekst Pontanusa. Chodzi o formę liczebnika *siedem*, pojawiającą się m.in. u Słowińców i w niektórych gwarach kaszubskich jako *śetem*, tj. z bezdźwięcznym *t* w liczebniku głównym i z dźwięcznym *d* w liczebniku porządkowym⁴². W *Małym Katechizmie*

⁴⁰ *Altkaaschubisches Gesangbuch*, [Wyd. F. Hinze], Berlin 1967, s. 136.

⁴¹ *A gáby ja iich głodnich od siebie rozpuciel tedyby oni pometleli ná drodze. Die Schmolsiner Perikopen*. [Wyd. F. Hinze], Berlin 1967, s. 96.

⁴² Lorentz, *Slovinzische Grammatik*, s. 128, 290, 291; tenże, *Gramatyka pomorska*, t. I, s. 120; tenże, *Pomoran sétma*, [W:] *Prace lingwistyczne ofiarowane Janowi Boudoinowi de Courtenay*, Kraków 1921, s. 61-65; tenże, *Pomoranische Isoglossen*, [W:] *Symbolae grammaticae in honorem*

liczebnik *siedem* we wszystkich formach ma wyłącznie dźwięczne *d*, najprawdopodobniej pod wpływem polskiego języka literackiego.

Głoska *f* znana jest Pontanusowi: *falsz* P 152, *falszywe* I 5, *falszywym* ib. 38, *falszywie* b. 11, 39 (2 razy), *folguyce* ib. 111. W hiperpoprawnych zapisach: *duchwam* I 78, P 182, 187, *duchwa* P 155, *duchwają* I 103, *duchway* P 183 nastąpiło przejście $f < pw$ w *chw*. Formę *duchwać* zarówno A. Berka⁴³ jak i A. Hilferding⁴⁴ podali w swoich słownikach jako dialektyzm kaszubski⁴⁵. Oba następne wydania zabytku mają *duchwaią* II 25, III 28, ale: *Ufay* II 17, III 20.

Jak wymawiał Pontanus głoskę *l*, nie wiadomo. Pisownia głoski *l* nie jest konsekwentna. Zamiast znaku graficznego *l* używano w tekście często litery *l* i odwrotnie. Znak *l* mógł więc oddawać zarówno literackie *l* jak i *l̥*, znak zaś *l* pojawiał się nieraz tam, gdzie powinno być *l̥*. Często nawet w tych samych wyrazach występują wahania w stosowaniu liter *l*, *l̥*. Oto wybrane przykłady: *cialo* I 86, *ciālo* P 204, *Ciālo* I 63, 73, 83, 100, 102 || *Cialo* ib. 82, *Ciālo* ib. 78, *chceszli* ib. 101 || *chceszli* ib. 99, *Człowiek* ib. 80 || *Człowiek* ib. 48, *dla* P 185 || *dla* ib. 185, *glatko* ib. 158 || *glatko* ib. 159, *Kāplan* I 142 (2 razy) || *Kaplan* ib. 142, *lāskā* P 183, 194, *lāski* ib. 201, w[...] *lāsce* ib. 195, *w laską* ib. 191, *lāskawe* ib. 189, *laskawie* I 64, 102. || *o laską* ib. 91, *laską* ib. 97, *laskawy* P 148, *laskawe* I 90, *pospolstwo* I 133 || *Pospolstwo* ib. 132, *pospolu* I 130 || *pospolu* ib. 142.

Jest też w I: *calego* 8, *Cuzolożie* 37, *okolo* 130, do *Pieklā* 47, *przyklad* c, *Słowo* 67, *według* 139, *wykladem* 31, ale: *boloscy* 134, *chłuszczotą* 113, *chłuszczuiwy* 107, *Chrzci-ciel* 138, *Jāposzczołska* 44, *Kłucze* 92 (2 razy), *Kłuczow* 92, *Nieprzyjaciel* 102, *rozłal* 24, 80, 81 oraz w P: *obrzydłosci* 147, *Sila* 159, ale: *boł* 161, *bydląt* 198, *w klin* 197, *lekarzu* 201, *obleczemy* 204, *rozłal* 192.

Nasuwa się przypuszczenie, że język *Katechizmu* odzwierciedla nie zachowane, a znane nam z opisów F. Lorentza i M. Rudnickiego, tzw. bylaczenie słowińskie⁴⁶.

Ioannis Rozwadowski, t. II, Kraków 1928, s. 438-439; W. Kuraszkiewicz, *Pomorsko-mazowiecki liczebnik siet(e)m*, „Rocznik Zakładu Narodowego im Ossolińskich”, III (1948) 177-186; Stieber, *Zarys dialektologii...*, s. 33; S. Bąk, *Liczebnik siedem w polskich gwarach*, Wrocławskie Tow. Nauk., Rozpr. Kom. Jez. III, (1961), s. 127-137; Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego, Część I, Doba staropolska*, Warszawa 1961, s. 64. Zob. też F. Lorentz, *Slovinzshes Wörterbuch*, t. II, Petersburg 1912, s. v. *sétmā*, *setmānāoscā* oraz *Maly atlas gwar polskich...*, t. X, Wrocław 1967, s. 95: mapa 492 i komentarz.

⁴³ Berka, *Słownik kaszubski...*, s. v. *duchwac*.

⁴⁴ Hilferding, *Ostatki Słowian...*, s. v. *duchwają*.

⁴⁵ W XVI wieku forma *duchwołość* (zapisana jako *sdychwalosczya*) występuje w mazowieckim *Żywocie Eufraksji*, formy *duchwanie*, *duchwa*, *duchwaie*, *duchwamy*, *duchwaią*, *duchwaiącich* zanotowano w kaszubskich *Duchownych pieśniach* Krofeya z tego wieku. A. Kryński, *Żywot Ś. Eufraksyi, zbytek języka polskiego z roku 1524*. „Prace Filologiczne”, III (1891) 230; M. Bargieł, *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Wrocław 1969, s. 91 oraz Kamińska, *O języku Szymona Krofeya...*, Cz. II, s. 394-395. Por. też zapisy *chwalsywy* Kryński, l. cit., s. 230 i *chwalsywey* Bargieł, op. cit., s. 91.

⁴⁶ Na prace obu tych uczonych powołała się Z. Topolińska, *Kaszubski rozwój**1, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, V (1965) 454.

U Słowińców nad jeziorem Gardno, podobnie zresztą jak jeszcze dziś u Bylaków nad Zatoką Pucką, wszystkie *l* były wymawiane jak *l*.

Wprowadzenie do zabytku znaku *l*, choć nie zawsze we właściwym miejscu, świadczyłoby o wpływie polszczyzny literackiej. Może też być odbiciem wymowy hiperpoprawnej.

Wygłosowe *l* w 3. osobie l. poj. czasu przeszłego rodz. męskiego po spółgłosce często zanika: *mog* I 2, 107, *podnios* P 174, *przewiod* I 140, *przywiod* ib 131, *rzek* ib. 18, 73, 131, 134 (2 razy), 142, *przyrzek* ib. 89, *umiár* ib. 47, *zámíar* ib. 80, *zámíar* ib. 81, 85, *nie zámíar* ib. 81, *wyszed* ib. 141. Przykłady na zachowanie *l* (oznaczonego przez *l* lub *l*) są nieliczne: *opadł* P 150, *wpadł* I 107, *wyszedł* P 164, *rzekł* I 134, *rzekł* ib. 136, 139, *umiárl* ib. 29.

W obu późniejszych wydaniach użycie *l* || *l* jest zgodne ze stanem obecnego języka literackiego. Wyjątek jest tylko jeden: *rzek* II 14, III 18.

Spółgłoski miękkie

Wymowa głosek *s*, *z*, *c*, *ż* zamiast literackich *ś*, *ź*, *ć*, *ź*, jest cechą typowo kaszubską. Język zabytku odzwierciedla tę właściwość, aczkolwiek niezupełnie konsekwentnie. Przeważają formy z nie oznaczoną miękkością, w I *Bliznego* 39, 41, 85, *Laznią* 69, *czuc* 85, *czynice* 113, *dac* 86, *mace* 78, 124, *Trzecego* 47, *zbáwícel* 22, *Dziedzictwem* 40, *Dzewkam* 122, *miłoserdze* 140, w P: *przynies* 204, *zas* 155, *ználezony* 205, *chcał* 195, *ucekam* 187, *miłoserdze* 194, 196, *odzenie* 178, *wszędze* 150, *zgládz* 195.

Miękkość ciszących uwzględniono jedynie sporadycznie i to zapewne pod wpływem języka literackiego np. *się* (stałe), *siedemdziesiąt* P 203, *Jeśli* I 28, *ziemiá* P 186, *Bliźnego* I 38, *ciężka* P 153, *ciebie* I 83, P 168, *prosyć* P 154, *nie błáźdze* I 110, w *prawdze* P 166, *dzięśc* I 87 || *dźięśc* ib. 87, *ludziom* ib. 123 || *ludźióm* ib. 123.

Dowodem na to, że w tekście nie odróżniano głosek *c* || *ć*, *z* || *ź* mogą być hiperpoprawnie zapisane w I wyrazy: *Cierkiew* 50, 118, 132, 144, *Cierki* 1, 112, *Cierkwi* 137, *Cierkwiach* 5, *Cierkewnym* 5, *ćośce powinni* 115, *káźnodzeja* 106, *do uznania* 19, *źłego* 100.

W drugim i trzecim wydaniu miękkość głosek *ś*, *ź*, *ć*, *ź* oznaczono prawie błędnie. Nie poprawiono jednak zapisów: *ábysmy* II 28 || *abyśmy* II 3, III 5, 31, *Nadzieią* II 8, III 12.

Najprawdopodobniej wydawca lub drukarz składający czcionki do edycji z r. 1758 nie odróżniał głosek *ś*, *ź*, *ć*, *ź* od *s*, *z*, *c*, *ż*. Świadczą o tym liczne wyrazy, różne od tych, które wynotowałam z pierwodruku, w II zapisane pseudopoprawnie: *śamemu* 17, *Siąsiady* 10, *kłęcząc* 24, *stoiąc* 24, *nazywaiąc* 28, *Jedźieniem* 6. Wszystkie te słowa przedrukowano w r. 1828 w ich literackiej postaci jako *samemu* 20, *sąsiady* 14, *kłęcząc* 28, *stoiąc* 28, *nazywaiąc* 31, *jedzeniem* 9. Jeden tylko przykład na hiperpoprawność pojawił się we wszystkich trzech wydaniach: *cierkiew* (w II 8 i III 10 zanotowany jako *ćierkiew*).

Pontanus użył w I charakterystycznej formy kaszubskiej *cwierdzec* (obok dawniejszej *cwirdzie*) 'twierdzić'⁴⁷, w której głoska *c* jest odpowiednikiem staropolskiego *ć* w tym wyrazie: *pocwirdzyc* 144, *pocwirdzenie* 78, *pocwirdzona* 94, *pocwirdzenie* 4, *pocwirdzenia* 25, *pocwirdza* 58. W obu późniejszych edycjach jest *poćwirdzenia* II 23, III 27, *poćwirdza* II 10, III 13.

Zapisy *wiese*le P 166, *wiesoli* ib. 155, 167, *wieselyc* I 84, *się*[...] *wieselą* P 161, *wiesolo* ib. 154 || *wesol* I 141 wskazują na zachowanie miękkości spółgłoski *w̃*. Jest to forma kaszubska, która przedostała się do wydań z lat 1758 i 1828: *zwieselem* II 24, III 28, *wiesolo* II 25, III 28.

Miękkie *w̃* występuje też w wyrazie *dziwiádly* P 196.

Pisownia w *koinske* I 104 (ale: w *końskey* II 25, III 29) oddaje przypuszczalnie wymowę niezgłoskotwórczego unosowionego *i* przed szczelinową *s*.

Przykładu w *Gdańsku*, zaczerpniętego z karty tytułowej pierwodruku, nie można brać pod uwagę, gdyż może on odzwierciedlać właściwość języka drukarza.

Spółgłoski funkcjonalnie miękkie i funkcjonalnie twarde

W zapisach: *cyrspial* I 4, *Cyrspial* ib. 13, 143, *Cyrspial* ib. 47, *do cyrspienia* 161, *Stwors* I 167 (poprawionym przez Pontanusa w erracie na *Stworz*) mamy do czynienia z wymową *ř* jak *rż* (*rš*). Taka właśnie wymowa zachowała się u Kaszubów do dziś. Trudno przypuszczać, aby zjawisko to było wyłącznie dialektyczne, a nie typowe dla XVII wieku, jedynie na Kaszubach zachowało się ono dłużej.

Wydania drugie i trzecie uwzględniają wymowę nowszą: *cierpial* II 7, III 10.

Według F. Lorentza⁴⁸ formy *xřcæc* (*xrscæc*) || *xrcæc*, *xräst* są kaszubskie. W XVI w. postaci *chrcić*, *chrciciel* użyli Murzynowski⁴⁹ oraz Krofey⁵⁰, a w *Psalmach Dawidowych* w tłumaczeniu Macieja Rybińskiego z r. 1616⁵¹ występuje forma *krcżąc*. W *Katechizmie* na 39 różnych zapisów znalazłam 10 przykładów z *r* w tym wyrazie. Są to: *Chrtu* I 9, 16, 66, 89, 138, 140, *chrczenie* ib. 70, *Chrescyńska* ib. 106, *ochrcice* ib. 17, *ochrczon* ib. 17. Prawdopodobnie Pontanus nie był zwolennikiem takiej wymowy, skoro poprawił w erracie *ochrcice* I 60 na *ochrzcice* a *ochrczon* I 68 na *ochrzczon*.

⁴⁷ Formę tę podają liczne słowniki kaszubskie: Pobłocki, *Słownik kaszubski...*, s. v. *cvierdzec*, Ramułt, *Słownik języka pomorskiego...*, s. v. *cviržec*; Lorentz, *Pomoranišes Wörterbuch...*, s. v. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich...*, s. v. *cóéržec*; Zob. też T. Brajerski, *Staropolskie „ćwi(e)rdzić” i „twi(e)rdzić”*, „Poradnik Językowy”, 1956, s. 61-66 oraz Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Cz. I, s. 15.

⁴⁸ Lorentz, *Gramatyka pomorska*, t. I, s. 121; tenże, *Pomoranišes Wörterbuch...*, s. v. *xräst*, *xrcæna* || *xřcæna*, *xřcæc*.

⁴⁹ *Wypowiedzi o języku i stylu w okresie staropolskim (do połowy XVIII w.)*, t. II: *Słownik*, Oprac. J. Puzynina pod red. M. R. Mayenowej, Wrocław 1963, s. 55.

⁵⁰ Kamińska, *O języku Szymona Krofeya...* Cz. II, s. 395.

⁵¹ M. Rybiński, *Psalmy Dawidowe*, Gdańsk 1616, s. 37.

W języku zabytku występuje też: *nieodrucayże* P 192, *precie* ib. 148, *prepuscił* I 130, *pres* ib. 79, a nawet *Kriż* I 138 || *krziża* ib. 138.

Na 8 form z *ř* w wyrazach *chrzest*, *chrzczenie*, *ochrzcić* występuje w II i III tylko jeden przykład z *r*: *ochrezon* II 12, III 16.

Tak jak w gwarach północnokaszubskich, spółgłoska *ʒ* przeszła w języku zabytku w *z*: *cuzą*, P 198, *Cuzolożyc* I 11, *Cuzolożic* ib. 37, *cuzolożtwa* P 168, *Cuzolożnicy* I 125, *cuzoziemicy* ib. 126, *po droże* 187.

Zapis *wizal* I 136 odzwierciedla zapewne wymowę *ʒ* jak *ʒ* i przejście tego *ʒ* w *z*.

U Pontanusa spotykamy wyłącznie pierwotne *zwońi* I 95 oraz *bárzo* I 136, P 149, 158, 159, 191, *bárzoby* P 161, formy bogato udokumentowane w językowych źródłach kaszubskich⁵².

W późniejszych edycjach jest już tylko *cudzołożyc* II 4 i *cudzałożyc* III 6. Na *barzo* nie ma przykładu.

Zapis *nieodziedzicą* I 125 zachował *c* w tym wyrazie (por. *diedzic*).

Spółgłoski *k'*, *g'* wymawiał Pontanus przypuszczalnie twardo, tak jak w obecnych gwarach północnopolskich, i stąd w pierwodruku przeważają zapisy, w których miękkość tych głosek nie została zaznaczona: *ksąszky* I 127, 137, P 206, *Człowiekiem* ib. 20, 21, *Grzesznikiem* ib. 79 (2 razy), *ludzkemu* ib. 177, *Niebieskiego* ib. 92 (3 razy), 139, *wielkiego* ib. 139, P 195, *Bogem* I 70, 130, 135, *uboge* P 197, 200.

Miękkie *k'*, *g'* oznaczono w całym tekście tylko kilkanaście razy: *kiedy* I 55, 56, 58, 64, 99, 101, *Bogiem* ib. 20, 77, 91, 116, *drugie* P 182, *drugiego* 33, *zgiełko* ib. 144.

W tekście z r. 1758 występują jeszcze wahania w użyciu *k'* || *k*, *g'* || *g*, ale w trzecim wydaniu mamy już tylko *k'*, *g'*, co oddaje pisownia wyrazów: *Człowiekiem* II 21, III 25, *Bogiem* II 21, III 25, *drugiego* II 3, III 5, ale: *Diabelskę* II 7 || *djabelskię* III 10, *wielke* II 11 || *wielkie* III 14.

Na przejście *k' > ć*, *g' > ż* nie znaleziono w *Katechizmie* przykładu; zresztą zjawisko to pojawiło się w gwarach kaszubskich stosunkowo późno⁵³.

Upraszczenie grup spółgłoskowych

W języku Pontanusa mogło niekiedy wystąpić uproszczenie grupy spółgłoskowej. Jest w I: *ucźciwoscą* 107, *pocźciwie* 104, ale: *pocźiwie* 102, w *poczywoscy* 37. Oba ostatnie zapisy poprawiono na *pocźciwie* II 25, III 28, w *pocźciwości* II 4, III 6. Nie uproszczoną formę *pocześtny* I 37 przedrukowano w latach 1758 i 1828 jako *poczesny* II 4, III 6.

Cytowane przykłady należy traktować z pewną dozą ostrożności, gdyż pisownia zabytku nie zawsze jest konsekwentna.

⁵² Berka, *Słownik kaszubski...*, s. v. *baro*, *barzo*, *zwoń*, *Ramułt*, *Słownik języka pomorskiego...*, s. v. *barzo*, *zwońic*, Lorentz, *Pomoranišches Wörterbuch...*, s. v. *barzo* oraz *Mały atlas gwar polskich*, t. IX, Wrocław 1966, mapa 407.

⁵³ P. Smoczyński, *W sprawie zmian k' — g' na Kaszubach i w zachodnich dialektach północnopolskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, III (1958) 61-79.

Grupa *st*

W wołaczu od *Chrystus* grupa *st* przechodzi stale w *ść*, co oddano w druku przez *sc*. Aż 8 razy wołacz *Chryste* ma w *Katechizmie* postać *Chrisce* (I 29, 30, 51, P 191, 193, 194, 199, 204). Jest też u Pontanusa *Chrzesce* I 69, 70, 140 || *Chrzesć* ib. 69.

Grupa *st* w wyrazie *apostoł*, dała *šč*: *Jáposzczola* P 193, *Jáposzczolska* I 44. S. Urbańczyk⁵⁴ twierdzi, że taka właśnie była pierwotna wymowa tych wyrazów.

Grupa *st* w wydaniach późniejszych nie musi przejść w *ść*: *Chryście* II 8, III 11, ale: *Chrzeszt* II 12, *chrzeszt* III 16. Na wyrazy *apostoł*, *apostolski* brak przykładu.

Wyjątkowo grupa *st* dała w języku pierwodruku *ść*: *pomszczliwy* I 42. Przedrukowano to jako *pomstliwy* II 6, III 8.

Wstawne *t*, *d*

Język zabytku zachował starą formę *rozrzeszyć* z wtrąconym *d*: *jem rozdrzeszon* I 4⁵⁵.

Dodatkowy element w postaci *d* występuje czasem w grupie *rl*, wobec czego grupa ta przybiera postać *rdl*. Na ogólną liczbę 19 zapisów różnych form słów *umiarl*, *umiarly*, *zamiarl*, tylko 3 razy *rl* > *rdl*: *umiardlych* I 47, *umiárdlych* ib. 14, 51.

Wstawne *t*, *d* mają w *Katechizmie* również grupy *śr*, *źr*, *źř* (< **śř*, *źř*, *źř*). Jest to właściwość dialektyczna, przeprowadzona na Kaszubach w sposób dość konsekwentny. Przykłady: *Strzebrem* I 23, 49, 119, *o postrzedniku* P 197, *się obezdrzał* I 86, *Obezdrzy* się ib. 113, *uzdrzał* ib. 142, *uzdrži* ib. 27, *wezdrzec* ib. 140, *wezdrzy* P 176, 200, *wezdrzyże* ib. 198 (4 razy), *wyzdrzy* ib. 176, *zdrzásnac* I 84 i tak samo: *się obezdrzał*, II 21, III 24, *zdrzásnac* II 20, III 23, ale: *szrebrem* II 22 || *śrzebrem* III 26.

Metateza

Grupa *gzl* w wyrazie *gzło* uległa przestawce dając *zgło*. Na formę *zgło* || *źgło* < *gzło* w języku literackim zwrócił uwagę M. Rudnicki⁵⁶, notuje ją również słownik etymo-

⁵⁴ S. Urbańczyk, *M. Pontanus...* [rec.], s. 387.

⁵⁵ Formę *rzeszyć* 'wiązać' zachowały do dziś gwary północno-kaszubskie. Por. *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* pod red. Z. Stiebera, z. II, Wrocław 1965, s. 28: mapa 51 i komentarz; Lorentz, *Slovinzisches Wörterbuch*, t. II, s. v. *řieřěc*, zanotował ją jako właściwość słowińską.

⁵⁶ M. Rudnicki, *Z zagadnień psychofonetycznych*, „Materiały i Prace Komisji Językowej AU”, V (1912) 208, przytoczył przykłady na *zgło* || *źgło* zaczerpnięte z takich pisarzy, jak Kraszewski, Konopnicka, Makuszyński. Zob. też M. Rudnicki, *Język jako zjawisko pamięciowe (Prawo identyfikacji wyobrażeń niedostatecznie różnych)*, [W:] *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski*, t. I, Kraków 1927, s. 64.

logiczny F. Sławskiego⁵⁷, a ze źródeł gwarowych — słowniki kaszubskie⁵⁸ i *Mały atlas gwar polskich*⁵⁹. W tekście *zgło* występuje w postaci zdrobniałej jako *zgielko* I 144

Dysymilacja

Grupa *kt* przechodzi zawsze w *cht* w wyrazie *chto*. Dowodzi tego 31 zapisów *chto*, 6 zapisów *chtoż* oraz jeden zapis *chtożby*. Jest też u Pontanusa *nicht* I 28 (2 razy). Grupa *kt* nie przechodzi nigdy w *cht* w zaimku względnym *ktory* (128 razy). Przejście *kt > cht* jest pospolitą cechą występującą dziś w licznych gwarach polskich, zaświadczoną już w XV- i XVI-wiecznych zabytkach⁶⁰.

Wznowienia zabytku nie mają tej cechy dialektycznej.

Język pierwodruku zachował starą, nie zdysymilowaną formę imienia *Márgorzatá* I 129.

Upodobnienia

Zgodnie z wymową zapisano: *ciężka* P 153, *glatko* ib. 158, 203, 204 || *glatko* ib. 159, *ksąszky* I 127, 137, P 206, *prętko* P 172, *zwietszeją* ib. 178.

Jest rzeczą charakterystyczną, że pisownia odzwierciedlająca wymowę pojawiła się również w reedycjach *Katechizmu*, i to w innych niż w pierwodruku przykładach *Świádkow* I 98 oddano w następnych wydaniach przez *Światkow* II 18, III 21.

Wielokrotnie powtarzający się w edycji z r. 1643 wyraz *jeśli* zawsze z *s* otrzymał w drugim i trzecim wydaniu postać fonetyczną z dźwięcznym *ź*. Obok jednego tylko zapisu *Jeślily* II 17, III 21 występuje aż 3 razy *ieźli* II 18 (2 razy), 21, III 21, (2 razy) 24 i 3 razy *ieźliby* II 11, 18 (2 razy), III 15, 21 (2 razy),.

Zapis *jennáko* (< *jednako*) I 4 wskazuje na przejście grupy *dn > nn*.

Przedrostkowe z (e)-, bez-, roz-, przyimek przez

W przedrostku z (e)- język zabytku zachował *s-*: *Smilowác* I 3, P 175, *się* [...] *smilujesz* P 196, *się* [...] *smiluje* ib. 206, *smiluy się* ib. 165, 194, 199, 201, 202, *smilowania* ib. 175⁶¹, *seschle* ib. 173.

⁵⁷ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I, Kraków 1952-1956, s. v. *gzło*.

⁵⁸ Berka, *Słownik kaszubski...*, s. v. *zgło, zgło*; Ramułt, *Słownik języka pomorskiego...*, s. v. *zgło*; Kolberg, *Dziela wszystkie...*, s. v. *zgło*.

⁵⁹ Według mapy 366 *Małego atlasu gwar polskich*, t. VIII, Wrocław 1965, *zgło* występuje u Słowińców i na Helu.

⁶⁰ Por. L. Bał, *Nagłosowa grupa spółgłoskowa zaimków kto, który, któredy itp. w dialektach i historii języka polskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, *Prace Językoznawcze*, (1963) z. 5, s. 163-224.

⁶¹ F. Lorentz (*Gramatyka pomorska*, t. II, s. 572) stwierdził, że na Kaszubach „prepozycja *s* [...] pojawia się częstokroć w *smilovac*”.

Przedrostek *bez-* przed głoską bezdźwięczną ma postać *bes-*: *bespieczny* I 141.

Roz- przed głoską bezdźwięczną występuje jako *ros-*, przed dźwięczną jako *roz-*: w *roskoszach* I 125, *rozgniewał*, ib. 77, *ábysmy* [...] *nie rozwodzyły* ib. 41.

W późniejszych wydaniach jest *z(e)-* oraz we wszystkich pozycjach *bez-*, *roz-*. Wyjątkowo pojawiają się zapisy: *roźłał*, II 19, III 22, *roźlano* II 14, *roźlano* II 15 (2 razy), III 18 (3 razy)⁶².

W wygłosie przyimka *przez* bez względu na jakość nagłosu wyrazu następującego występuje stale *-s*⁶³, ale tylko w pierwodruku, w I: *przez Chrzesc* 70, 140, *przes Pady* 142, *przes potop* 139, *przes przykład c*, *przes Smierc* 93, *przes słowo* 5, *przes táke* 74, *przes to* 2, 139, *przes gorzką* 191, *przes wiarę* 22, *przes wiara c*, *przez Wodę* 144, *przes wszystkie* 134, *przes zbawienną* 107, *przes Ewángelium* 51, *przes Jerzego Rhetá* karta tytułowa, *przes Jesu Christa* 69, 97, 99, 101, 103, 105, 137, 139, *przes Oycá* 71, *przes niego* 26, w P: *przes cały* 158, *przes jedynego* 197, *przes rány* 199.

Uwagi końcowe

Język, na który Michał Pontanus przetłumaczył *Mały Katechizm* Lutra, wykazuje cechy fonetyczne kaszubskie i północno-polskie. Polszczyzna autora jest zabarwiona dialektycznie. Pontanus wprowadził do druku gwarowe właściwości swego języka, niezupełnie zresztą konsekwentnie.

Typowo kaszubskie fonetyczne cechy języka zabytku to:

- 1) rozwój grupy * *tort* w *tart*;
- 2) ślady zmiany artykulacji *i*, *ǫ*, *ũ* i przejście tych głosek w tzw. szwa kaszubskie;
- 3) występowanie odnosowionego *i* powstałego z *ę*;
- 4) wymowa głosek *s*, *z*, *c*, *ʒ* jako odpowiedników polskich *ś*, *ź*, *ć*, *ʒ* przy równoczesnym stosowaniu form hiperpoprawnych (*cierkiew*).

Z innych ważniejszych dialektyzmów wymieniłem należy:

- 1) przejście *ř* > *'ar*;
- 2) wymowę głoski *l* jak *l*;
- 3) istnienie nosówki *a*, tj. *a* nosowego;
- 4) przejście *ra-* > *re-*;
- 5) zatarcie różnicy artykulacyjnej między *y* a *i*;
- 6) labializację *o*;
- 7) występowanie *j* protetycznego przy równoczesnej oboczności *jako* || *ako*;
- 8) wymowę głoski *ʒ* jak *z*;

⁶² Co do tych zapisów zob. I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław 1964, s. 26.

⁶³ Por. W. Śmiech, *O rozwoju fonetycznym prepozycji s, z oraz bez, przez, roz- i wz- w języku polskim*, Łódzkie Tow. Nauk., Rozpr. Kom. Jęz. XIV, (1968) s. 265-283.

9) twardą wymowę głosek *k'*, *g'* ;

10) wstawianie do grup spółgłoskowych dodatkowego elementu w postaci *t*, *d* (*sr* > *str*, *zr* > *zdr*, *rl* > *rdl*).

Rezonans nosowy w formach *mię*, *cię*, *się* został zachowany i to zarówno w związku syntaktycznym z czasownikiem, jak i z przyimkiem.

Godny uwagi jest zapis *we winie*.

W wydaniu zabytku z r. 1758 widoczna jest tendencja do unikania dialektyzmów i form przestarzałych. Poprawiono jednak niekonsekwentnie. Z właściwości fonetycznych zachowano :

1) grupę *tart* ;

2) przejście *ra-* > *re-* ;

3) protetyczne *j* ;

4) wstawne *d* (*obezdrzał*, *zdrzasnąć*, ale : *szrebro*) ;

5) miękkie *iv* w wyrazie *wiesele*.

Ale poza tym w *Katechizmie* tej redakcji :

1) brak jest zastępstwa *ę* > *i* w wyrazie *dziękować* ;

2) nie ma formy *ako* ;

3) *ř* nie przechodzi w *'ar* ;

4) brak jest obniżenia artykulacji *il*, *il* ;

5) wszystkie *ir* przeszły w *'er* ;

6) nie ma identyfikacji głosek *l* || *l* ;

7) brak jest realizacji *ż* jak *z* ;

8) nie ma przejścia *kt* > *cht* ;

9) zapisy *związona* zmieniono na *związana*, a *rozłono* na *rozłano*.

Niekiedy poprawiono tylko część przykładów na dane zjawisko, tak że w zabytku współistnieją dwie formy, literacka i gwarowa, np. :

1) zachowano przykład *duchwaią*, ale poprawiono : *ufay* ;

2) czas przyszły i tryb rozkazujący od słowa posiłkowego *być* ma zawsze *ę*, z wyjątkiem jednego przykładu : *bądzie*.

Zdarza się, że wydawca korygując gwarowe zapisy nie ustrzegł się przed wprowadzeniem nowych i to tego samego typu, np. :

1) wszystkie wahania w użyciu znaków *i* || *y* poprawiono zgodnie ze współczesną nam ogólnopolską wymową, wprowadzono jednak nowe, z punktu widzenia języka literackiego, błędne zapisy : *nie bytny* 'nie bitny', *zamili* 'zamyli' :

2) miękkość głosek *ś*, *ź*, *ć*, *ź* została w druku oznaczona, z wyjątkiem przykładów : *ábysmy*, *Nadzeią*, przedrukowano pseudopoprawną *cierkiew*, ale także zaznaczono nowe hiperpoprawności : *Siąsiady*, *Jedzieniem*, *kłęczać*, *nazywaiąć*, *stoiąć*, *śamemu*.

Rozkład form *cię*, *się* || *cie*, *sie* nie jest taki sam jak w pierwodruku. *Się* z czasownikiem ma zawsze rezonans nosowy, *cię* z czasownikiem może, ale nie musi mieć nosowości, a w połączeniu z przyimkiem jest wyłącznie *cie*.

Do tekstu wydania z r. 1758 wkradło się kilka właściwości, których nie ma w XVII-wiecznym oryginale. Są to :

- 1) dźwięczne *ż* w wyrazie *jeźli* ;
- 2) zapisy *roźlal*, *roźlano* ;
- 3) forma *pikielny*.

Trzecia edycja *Katechizmu* jest niemal identycznym przedrukiem wydania z r. 1758. W porównaniu z drugą redakcją zabytku różnic fonetycznych jest niewiele :

1) w przeciwieństwie do wydania pierwszego i drugiego nie ma tu wahań w użyciu głosek *k'*, *g'* || *k*, *g* ;

2) w zabytku nie tylko jest zaznaczona poprawnie miękkość głosek *ć*, *ź*, *ć*, *ź*, ale równocześnie zostały wyrugowane wszystkie zapisy hiperpoprawne. Zachowała się tylko jedna forma tego typu : *cierkiew* ;

3) głoski *y* || *i* są starannie odróżniane, poprawiono nieprawidłowe zapisy wprowadzone do drugiego wydania (z wyjątkiem przykładu *zamili*), popełniono jednak nowy błąd, wyraz *umarłych* (tak w obu poprzednich edycjach) zastąpiono przez formę *umarlich* ;

4) skorygowano wszystkie zapisy występujące w drugim wydaniu ze zdenazalizowanym wygłosowym -ę, odchylenie jest tylko jedno : *wierze* 'wierzę' ;

5) pojawiający się w tekście z r. 1758 zapis *pikielny* wydawca poprawił na *piekielny*, formy *ieźli*, *ieźliby*, *roźlal*, *roźlano* pozostawił jednak bez zmiany.

Przykłady na użycie *cię*, *się* || *cie*, *sie* przedrukowane zostały z drugiego wydania w zasadzie bez zmiany. W jednym tylko wypadku *cie* występujące w połączeniu z czasownikiem zastąpiono przez *cię*.

PROPRIÉTÉS PHONÉTIQUES DE LA LANGUE DE PONTANUS

RÉSUMÉ

L'article montre les propriétés phonétiques du *Petit Catéchisme* de Luther dans la traduction de Pontanus, d'après trois éditions du monument (1643, 1758, 1828).

La langue de cette traduction présente des traits phonétiques kachoubes et polonais septentrionaux. La langue polonaise de toutes les trois éditions porte une empreinte dialectale. Les dialectismes sont les plus nombreux dans la première édition (1643). Les deux éditions ultérieures ne gardent qu'une partie des traits propres à Pontanus.